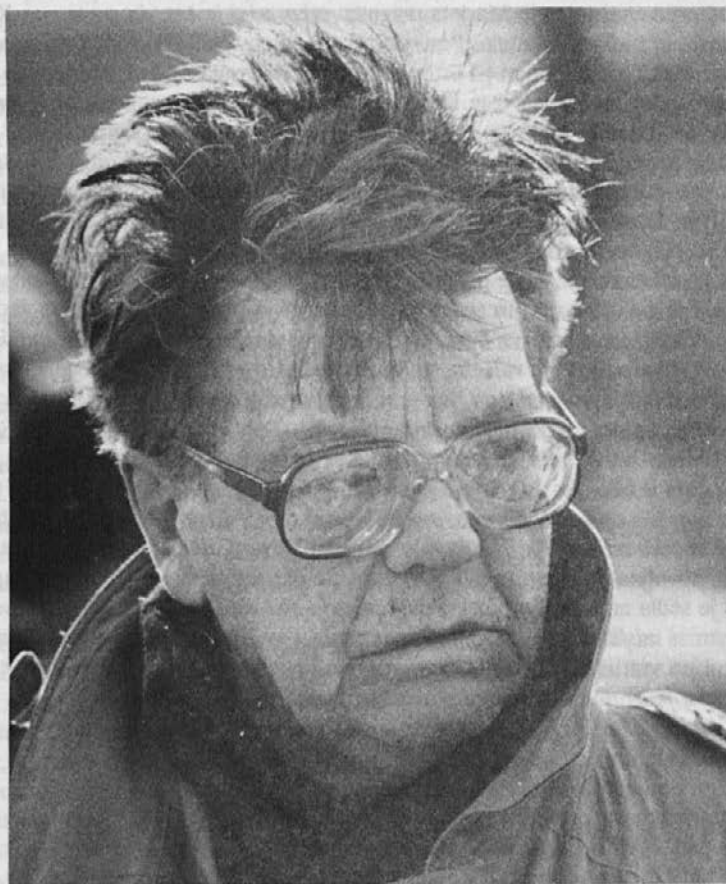

INTERVJU

Lojze Kovačič

Avtor fotografije: JOCO ŽNIDARŠIČ

Komaj se rodimo, že pripadamo

Komaj se rodimo, že pripadamo

Tale poletni pisemski "pogovor" – nastajal je nekje med še kar prijetno Ljubljano in zadušljivo vročimi mesti Združenih držav Amerike – naj vas, pravi bralci in poznavalci sodobne slovenske literature, spodbudi k vnovičnemu branju romanov in novel Lojzeta Kovačiča. Nemara ste se tudi vi kdaj spraševali, od kod toliko pisateljske neposrednosti, moči in ne nazadnje, od kod tolikšna vztrajnost pri upovedovanju ene same "življenjske zgodbe"...

Literatura: Tako naključne kot tudi "poklicne" bralce, torej tiste, ki naj razmeroma dobro poznajo literaturo in se z njo zavezujoče ukvarjajo, pogosto ali celo najprej vznemirijo preverljive, največkrat avtobiografske prvine v vašem pisanju. Nadrobnosti, včasih tudi nekoliko "spotakljive", iz življenja resničnih oseb, ki ste jim namenili vloge literarnih "junakov", me zato navajajo k vprašanju, od kod tolikšna pisateljska neposrednost – pri tem ne mislim na pomanjkanje distance do obdelane snovi – ali, drugače, kako to, da tako rekoč vseskoz ostajate zvesti resničnosti in s tem zavezani resnici, kakršna se vam v njej kaže? In če nadaljujem, kaj pravzaprav danes pomeni vaše vprašanje izpred dveh desetletij, "naj pišem izvirno ali resnično"?

Kovačič: Nekatera obča mesta vaših vprašanj so me dokaj izmučila. Nekoliko zaradi posplošenih predpostavk o mojem razmerju do iluzije Bog ali sholastično igrivih poizvedovanj, ki so navadno doma v literarnoteoretskih seminarjih, a od vsega najbolj zato, ker sem čezmerno utrujen, preteklost me ne zanima več in sem vsemu, celo tistemu, kar prihaja, obrnil hrbet. Vendar sem obljubil pogovor, pristal na intervju z vami; prvič, v spomin, ko ste – hrabro dekle, kakršna se mi vidite, pred tremi leti, sredi desetdnevne vojne, ko so goreli obmejni prehodi in so bili Ljubljana, letovišča in sploh vsa mesta, kjer se zbira največ ljudi, prazna in izumrla – imeli z menoj, ne da bi kdo od naju vedel, kam se bo obrnila vojna sreča, pogovor za časopis Slovenec; drugič, ker ste se lotili ne ravno lahkega dela, prebiranja vrste mojih knjig; in, ne nazadnje, ker v meni še zmeraj životari pedagog, ki pravi, da je treba v mladi družbi stare reči vedno znova pomlajevati. Tako oba dobro veva, kje in v kakšnem času živiva.

Mislím si kdaj, da bi, če bi ostal na svojem domu v Baslu, v tistem plavem salonu (takšnem zaradi modrega pohišvenega velurja), s klavirjem in kitajskim porcelanom, v katerem sem se igral do svojega petega leta, ko so starši na lepem obubožali, v prihodnosti najbrž brez konca in kraja zbiral same pisane nadrobnosti, s katerimi bi koncizno omejil svoj separaten svet. A Evropa je takšna, da komaj se v njej rodiš, tudi že pripadaš. Vržen si na cesto, v povodenj neopažene množice, kjer skupaj s svojo zasebnostjo zaživiš na očeh vseh, kot da bi bil še zmeraj doma med svojimi štirimi stenami. Spotakljivosti iz zasebnega življenja so zato zame čista neumnost, obstajajo zgolj znamenja za individualnosti, ki posameznika rešijo iz morja slehernikov.

Vrednote, kot pravimo, zmeraj utemeljujemo na svojih potrebah. Te so naravne kot kruh ali umetne kot cigarete, umetnost ipd. Za umetnost so nujno potrebni dolgi procesi prilagajanja oziroma številna preskušanja njene odpornosti v življenju, da dokaže svojo legitimnost. Včasih sem si govoril, da si najbrž nadarjen za tisto, s čimer si slu-

žiš kruh. V tem smislu sem si mogoče nekoč vsaj delno srečno izbral svoj postranski poklic. Navsezadnje nam preostaja le življenje, razne nesreče, težave, bolezni, smrti in preobrati, da kolikor toliko veljavno izmerimo, kaj je avtentično. Zato so resničnosti – raje bi jih imenoval različne vrste stvarnosti, med katerimi živiš kot maček med vodo in ognjem – tiste, ki štejejo, in resnice – raje bi rekel vera v stvarnost naših iluzij, ki se venomer podirajo in na novo spletajo – tisti prikazenski prostori, ki redko ostajajo prazni.

Ne spomnim se, če sem zapisal "resnično ali izvirno" zgolj v opombo ali kot zaslombo kakemu svojemu takrat še neimenovanemu literarnemu načrtu. Tu pa tam mi je uspelo oboje, konkretno in izvirno, hkrati uresničiti (na primer v romanu *Deček in smrt*), ponekod eno ob drugem (denimo v besedilih *Resničnost – Sporočila v spanju*, ki sta nalašč izšli skupaj kot sinteza in antiteza v eni knjigi), drugje spet v zaporedju (v tako imenovanih stolpcih, geselskih odstavkih oziroma slovarskih gredicah *Petih fragmentov*) ali pa kdaj oboje hkrati (rajši v kratkih tekstih), vendar brez ene besede, tako rekoč v molku, ki gre pred njo, *med vrsticami*, kar je najtežavnejše in z največjim strahospoštovanjem opravljeno delo, kar jih je. Seveda pa je ta razvrstitev bržkone poljubna.

Literatura: Večina vaših del je nekakšen preplet živetege, doživetege in preživetege. Kako se ohrani meja med pisateljem kot natančnim, predvsem pa iskrenim, odkritosrčnim popisovalcem tudi najintimnejših stvari iz svojega življenja in njegovo siceršnjo zasebnostjo? Ali nemara pisateljski način, ki ste si ga izbrali, ne pomeni že vnaprejšnje odpovedi vsakršni resnični zasebnosti?

Kovačič: Zasebno življenje je tisti siloviti del našega življenja, v katerem najbolj deluje koncentrat naše moči in nemoči. Vse drugo je javnost, v kateri nastopamo kot prevdoosebe, psevdoposamezniki, psevdosleherniki, psevdoizbranci, psevdo, psevdo na tekočem psevdotraku. A velikansko število je tistih, ki svoje javno življenje prenašajo v zasebno, ker drugače med štirimi stenami ne bi vedeli, kaj početi s seboj, in tako hočeš nočeš razgradijo svojo intimo oziroma pobegnejo pred njo. "Danes mi je umrla žena," pravi neki francoski uradnik iz burleske, "a, hvala bogu, imam jutri v pisarni dela čez glavo". Vsakdo se boji ostati sam s seboj. Kaj bi se zgodilo, če bi čez noč izginile vse te mukotrpe in dolgočasne, živce parajoče javne službe, ta eminentna zatočišča, ki ti najbolj pomagajo, da se znebiš samega sebe, svojih skrbi, samospraševanj, iz katerih odideš po osemurnem delavniku potešen domov jest, pod prho, spat. O ostati vekomaj zunaj sebe! Na znotraj prav tako cel, nerazcepljen, kakor so na zunaj vsi, ki jim zavidaš njihovo sklenjenost. A potem pridejo trenutki, strašni, ko ne moreš več prenesti svoje plitke podobe, ko bi si najraje z vratu odvil glavo, ki venomer misli, ko nič ne misliš, in jo postavil med čevlje, da se čez noč ohladi. Hodiš po svoji sobi, da bi dal dolgočasju, malodušju, nelagodju, vesoljnemu zevanju neki smisel, obliko, red, obrazec. Dejstvo je, da se človek v resnici na novo sestavlja vsak dan, da je zmeraj isti in vedno drugačen pred samim seboj; to, kar je sprejel zdaj, bo v naslednjem trenutku spustil iz rok, nič ni duhovno pripeto nikamor, neprepričljivo je kot življenje,

odprto, antiteza vsemu, kaos, skozi katerega se giblješ v vseh svojih sferah, v miselni, seksualni, socialni, dednostni.

Skoraj nič nimam dodati k tistemu, kar sem zapisal v *Delavnici*, namreč, da je treba zato zares pripovedovati; *ne drugemu*, marveč *samemu sebi*, kajti vse, kar poveš sebi, lahko poveš tudi drugim, ker bodo na straneh takšnega pisanja mnogi srečali tisto, kar osebno prizadeva tudi njih, ker so to in ono že kdaj sami pomislili in doživeli; če niso, bi pa lahko. Proces takšnega intimnega srečanja je zato razburljiv, ker se bo zraven "tvojega" našlo tudi nekaj drugega, o čemer nisi nikoli tako mislil ali tega tako doumel. Napoči igra duhov, ki se med seboj predirata: na neki točki se združita, na drugi nastajajo votli prostori, ki jih ni mogoče izpolniti.

Mislím, da se bo morala literatura v prihodnosti – potem ko so jo drugi mediji že temeljito oskubili – če hoče ostati, spet vrniti k osebnemu pismu, iz katerega je nekoč zrasla. Moja idealna predstava o dobri književnosti bi zatorej bila, da človek v vseh svojih stališčih in zaznavah izpriča do nje takšen odnos, konsistenten in veljaven, kakor ga ima do slehernega resnično živečega človeka.

O svojem življenju pa sem sam sebi dolžan še marsikaj pojasniti. Da se to še ni zgodilo, so malo krivi še neodkriti cenzorji v meni. Vendar največ stvari ostaja zapečatenih in neizgovorjenih, ker še nisem našel besed ne oblike, ki bi jih zbudile, da bi zaživele, kakor same hočejo.

Literatura: *Svoje življenje vselej motrite z navznoter obrnjenim očesom, ki pa zmore tudi pogled navzven, v konkreten čas in prostor, v katerega ste postavljeni. Zato vaše pisanje vendarle ni in noče biti samo osebna "zgodovina", čista avtobiografija. Predvsem iz Prišlekov je jasno razvidno, da se ta neponovljiva življenjska zgodba, ki sicer teče po robu zgodovine in v preddverjih velikih dogodkov, ne bi mogla izpisati drugje kot v slovenskem ali, širše, srednjeevropskem prostoru. Samo za Resničnost se zdi, da hoče biti kar se da temeljit posnetek "pretekle stvarnosti", čeprav se tudi tu "junak" v grozi sprašuje, ali resničnost sploh pozna in, naprej, ali ta sploh obstaja. Koliko vas zgodovina, politični prostor in čas, v resnici zanimata? Ali pa se ta zunanji, hiteči čas z leti res počasi odmika, dokler se ne skrči v človekov notranji čas, kakor to skušate prikazati v svoji zadnji knjigi Vzemljohod?*

Kovačič: Navznoter in navzven obrnjen pogled: to me spominja na reklo, ki pravi, da skoz oči vidimo dušo človeka, skoz iste špranjice pa nas gleda njegovo telo, ki je dosti nevarnejše od nje, ker je edina realnost, ki jo človek, to najnezadovoljnejše bitje pod soncem, zares ima.

Da je politika prevzela mesto usode, sem spoznal kot šestleten prebolevnik v zdravilišču kantona Urach. Na predvečer državnega praznika Helvetia si nisem smel natakniti noše, rajati z baloni okoli kresa in ga preskakovati skupaj z drugimi bolniki, temveč sem moral na verandi, okrašeni s prižganimi lampijoni, zgolj opazovati veselico na dvorišču iz ležalnika. Najprej sem jokal, ker sem mislil, da sem spet kaznovan, ker sem se ponoči podelal v posteljo. Potem pa mi je ena od dobrih nun razložila, da se ne morem udeležiti slavlja, "ker moji starši niso pravi državljani Švice." Vsak lahko teje zgod-

bici doda še kako svojo o prvem srečanju z državo. In tako se je potem nadaljevalo. A začelo se je že leta 1914, ko so baselski Nemci, prepričani, da je moj oče Srb, s klavirji razbili napisno desko z njegovim priimkom nad trgovino s krznom in mu uničili lokal. Končalo se je leta 1938, ko so nas v tako imenovanem plombiranem vagonu izgnali čez mejo. Moj oče, ki je zmeraj trdil "Slovenec sem in Slovenec ostanem," da nam je postajalo že slabo od tega, pa je z družino namesto v prijetno in regionalno prijazno urejeno Avstro-Ogrsko, kakršno je imel v spominu z začetka stoletja, ko je odšel v svet, prispel med bajonetne muškete žandarjev nekdanje Kraljevine SHS. Mogoče je bil to razlog, da je na začetku druge svetovne vojne – prisilili so ga ljubljanski Nemci – v povračilo za njihove manjše materialne podpore optiral za tretji rajh; to je mama, Nemka iz liberalnega francosko-nemškega Saarlouija, takoj preklicala, ker je Hitler veljal v njenih očeh za neodgovornega zvodnika in strahopetca. Nadaljevalo se je s koncem vojne, izgonom iz Jugoslavije, dvajset do sedemindvajset let begunskega življenja (odvisno od tega, kdo od mojih je prvi odšel čez lužo) s statusom razseljene osebe. Kaj to pomeni, si lahko vsakdo поблиže ogleda, če se poda v enega od naših begunskih središč.

Vseskoz in najpogosteje pozabljamo, da ne živimo samo na neki dolgočasni, že umirajoči, temveč na najbolj razburkani celini sveta, v Evropi, "kjer se od nekdaj samo vojskuje," kot nam radi oponašajo v svetu. Na celini, ki je sprožila dve svetovni vojni, komunistični in nacifašistični prevrat, povzročila vrsto krvavih revolucij in protirevolucij tudi v svojih kolonijah v Afriki in Aziji, dala svetu tri vrhunske vzorce tiranskih totalitaristov, ki so služili in še služijo za zgled vsem dogmatikom sveta, in ki je zdaj, s propadom komunizma, sprožila nekakšno mafijsko tretjo svetovno vojno, ki bo s svojimi šefi, nekdanjimi šefi socialističnih armad in bossi tajnih političnih policij škodovala Vzhodu in Zahodu bolj, kot je to zmogla vsa izoliranost blokovske razdelitve doslej. Kraljica "čast človeštva", ki se je spočela tu, je postala anahronizem. Ideologija se požvižga nanjo. Sovraštvo, nasilje in zlo vladajo v vsaki od njih in njihov skupni vseobsežni totalitarizem je napovedoval novi srednji vek, sožitje specializiranega novo- in starodobne barbarske torture. Šele tu smo spet začeli umirati na stokrat hujše načine od Jezusa Kristusa na križu. Šele tu, v Evropi, ti natikajo elektrode na penise in sramne ustnice, mendrajo s kleščami spolovila kot nekoč davno v Aziji, iztikajo oči živim in v dupla vdelujejo gumbe, sekajo glave, ti podkujejo stopala in odrežejo uho za spomin. Elektronsko uničevanje jeter v dveh minutah, farmakoid v rano, da te spravijo na rob groba, da si boš zapomnil, kaj sledi, ko ti pred očmi pripravljajo drugo dozo. Da boš stokal od strahu in bolečin, ker to ponižuje tvojo človečnost, tvoje bistvo. Totalitaristi te spremenijo v telo, ves smisel je usmerjen v to, da človek čuti svoje telo, ga ščiti, misli nanj, kajti šele tedaj bo njegova duhovnost prizadeta. Ali pa obrnejo ploščo: psihocidi vseh vrst in sucinylkolin, ki ga načrpajo vate, ki spremenijo tvoj um in značaj, da boš vlačil svoj život po svetu kot prazno vrečo.

Je to sploh kak šize za moderno literaturo oziroma kakršenkoli napredek v semantiki besede "moderna književnost"? Pri pisanju *Prišlekov* me je bilo najbolj strah

tega, da ne bi ogrozil ene od obeh skušenj, življenske in estetske, ker je dogodek v literaturi nekaj drugega kakor dogodek v resničnosti. Edina možnost, ki sem jo imel, je bila, da bodo dnevnik, spomin, spominjanje vsevprek, preskoki iz te dobe v drugo, tretjo in spet nazaj, razmišljanje o zgodovinskih trenutkih in lastni biografiji ohranili esenco in snov pred razpadom ali okamenelostjo. Res je, da gredo množice neopaženo v klavnico, in sicer "po robu zgodovine in preddverjih velikih dogodkov", tako, da samo administrator, ki jih pošilja za zaveso, ostaja v središču pozornosti. Vendar brez mase teh genocidiranih posameznikov ne bi bilo tolašče, na kateri raste tisto, čemur pravimo zgodovina. Kakšen je torej tvoj odgovor, položaj, obramba, ko te leta 1946 v mračni kolnici pretepajo trije sfanatizirani skojevci? Drugega ne čutiš kot svoj skrčeni duh v telesu. In tako boš poskušal na obrazu katerega od svojih mučiteljev ugledati priljudnejšo potezo, ali pa bo dovolj, če boš opazil, kako se enemu od njih znojne kapljice na kratko pristrizanih laseh svetijo kot kresnice. Torej: edini možni odgovor na absurdnost in totalitarizem zla je estetika.

O *Resničnosti* bi govoril, če bi ob njeni percepciji konkretnosti komentirala tudi njen drugi del, svet sanj iz *Sporočila v spanju*. *Vzemljohod* (ki je nasprotna stava od *vnebohoda*) je res odmik od vsega, slovo, skupaj s *Kristalnim časom* in knjigo, na kateri delam zdaj, tvori nekakšno malo trilogijo. Stvari iz preteklosti me ne zanimajo več, ne osebe, ki so se pod mojim imenom potikale tam in s katerimi sem se moral, prijetnimi ali ne, hočeš nočeš družiti vse do zdaj. Gora, na katero sem plezal, z nje padal, se izgubljal in s katere sem ravnokar po prisojni strani sestopil, je ostala za mano. Samo molim lahko, da bo kmalu izginila v megli. Nikomur nočem jemati ne poguma ne zaupanja vase, a vse se izrabi, tako dobro kot zlo, tako junaštvo kot strahopetnost. Zlo, ki sem ga napravil, pasem v isti čredi z dobroto, ki sem se ji pustil speljati; oboje enako preklinjam kot zgubo časa. Sem kot tisti starec, ki se je iz življenja umaknil v hišo, iz direndaja v njej v nadstropje, iz nadstropja v svojo sobo in v sobi v svoj kot. Včasih si mislim, da bom najpomembnejše stvari o življenju doumel, ko bom v grobu, v katerega me bodo – kar ne bi bilo nič čudnega pri današnjem ekspresnem stanju medicine – položili navidezno mrtvega, v rakev, pod kubike zemlje z milijoni parazitov; in to bo zadnjič, ko se bom zbudil, da mi bo še delala glava. Česa se bom spomnil? Žitnih polj v Starih Jaršah, avtobusa, štanta s sadjem, nedeljskega kosila doma? Bom znal v tistem razlivajočem se srdcu razlikovati med lastnimi otroki, ki jih imam rad, in onimi, ki so me porinili v nesrečo? Da bi se spomnil tega, da sem pisal knjige, hodil v službo, bo najbrž takšna karikatura življenja, znamenje nekakšne degenerirane bolesi, da bom, če bom z mislijo ostal pri njej le sekundo, zblaznel prej, kot bi sicer moral. Zakaj, mi očitajo, sploh take predstave vnaprej (saj bom tako in tako kremiran), ko menda v resnici ležijo še daleč? Mogoče mi predstava že zdaj izvabi krik groze, a takrat, ko bo stvar zares prišla, bom prost in se ne bom pustil izzvati in podvreči. V najmanj petdesetih primerih, ko sem si zamislil, kaj bo, ko me bo na lepem doletelo, se mi je mogoče dvakrat, trikrat posrečilo, da sem obvladal položaj. To je res malo. A ravno to malo človeka vedno na novo spodbuja.

Literatura: Gotovo so vas že ničkolikokrat vprašali, kako pišete. Vedno sem si zamišljala, da ste bodisi človek z neznanskim spominom bodisi pisatelj z ogromnimi kupi "spominskega" gradiva, sprotnih zapisov, nemara dnevnikov, ki jih, ko napoči čas, začnete "spreminjati" v literaturo. V noveli Soba iz Vzemljohoda pravite, da ima mlad človek življenje telesa, življenje srca, življenje duha in življenje duše; ta se v zrelosti združijo v eno. Nasprotno pa v Zgodbi o čudaku Juriju in njegovi muhi iz Zgodb s panjskih končnic zapišete, da mora vsaka zgodba, predvsem tista, ki kani govoriti o začetku in koncu sveta, skozi življenje piščevega duha, potem duše, srca in naposled tudi njegovega telesa. Kako zori vaša literatura, kako slednjič dozori? Je nenehno približevanje človeški, duhovni zrelosti tudi vzrok za to, da v svojih delih večkrat, v različnih življenjskih in pisateljskih obdobjih, pišete o istih dogodkih in doživetjih?

Kovačič: Včasih si skiciram grafikone z naslovi, rišem prizore, razporeditev snovi po njeni gostoti. Že davno, preden vem, katere teme se bom lotil, spišem posebno problematične dele, ki mi ležijo na duši in so nekakšen dvoboj med menoj kot človekom na papirju in menoj kot človekom za konkretno mizo, ki ga je sram povedati prav to, kar mora pišoč opisati brez simuliranja in prilagajanja. Iz vrste tako številnih tekstov, dolgih tudi sto strani, potem vestno izbiram najboljše nastavke in jih sestavljam v celoto. Najpomembnejšo vlogo pri tem zmeraj igra zaloga mojih v dolgih vajah preskušeni presoj. O kaki potencialni nadarjenosti v tem stadiju sploh ne morem govoriti. Opisov različnih postopkov, ko se zaresno lotim določene knjige, pa ne bom obnavljal – vse to sem dovolj jasno razložil že kolegici pisateljici, gospe Marjeti Novak-Kajzer. Sledi nekakšno kemijsko dodajanje in izločanje. Svojemu tekstu služim spred in zad kot zadnja dekla, da dopolnim njegov organizem z vsemi potrebnimi in nujnimi profanimi in sakralnimi kosi, da lahko funkcionira, a spet mu moram pustiti dovolj zraka za dihanje in prostora za različne smeri interpretacije. Kolikor boljši je tekst, se pravi, kolikor več sfer združuje že v prvem zapisu, tem manj slogovnih vrinkov in zoprnih tehničnih podaljškov zahteva. Seveda v času pisanja, pred spanjem in jutranjim vstajanjem, intenzivno preživim spisano, pa tudi tisto, kar bom napisal, in ono, kar je v resnici bilo pred tekstom, tj., kar se je nagodilo v življenju (prizorišča, sobe, eksteriere, prihode, odhode oseb, njihovo zaposlitev, kakšna svetloba je v prostoru, kje kdo stoji, ko izreka to in ono, da vidim grimase, kretnje, slišim glasove, vse misli, ki so mi takrat rojile po glavi, moje dejanske ideje tedaj, kakšen je bil moj položaj, sem bil samo očividec, stranska ali glavna oseba). Spomin mi iz labirintov vrača stvari, ki so seveda veliko boljše in raznovrstnejše od tistega, kar vzide v tekstu. Kot pravi eden čeških pesnikov: vse je pesem, razen napisane pesmi. Ob končnem branju in čedalje ostrejšem izboru – samo če mi čas dopušča in me ne preganja rok v pogodbi, kajti večji del svojih stvari sem zadnjih osemnajst let napisal, ker sem moral skrbeti za veliko resnejše stvari, kot je literatura, namreč da si kupim stanovanje – torej po vsem tem obtesovanju mi ostane dovolj pisanja, poglavij, podpoglavij, splošnih mest, stranskih prizorov, ki nikakor ne morejo v knjigo, če hočem njen organizem ohraniti zdrav in čil, brez tujkov. Ti ostanki kdaj sestavljajo cele bloke ali mape listov in listkov, ki spadajo v neko povsem drugo

mentalno ali življenjsko obdobje kot tisto, ki se odigrava v pravkar spisani knjigi. Ta neustrezní material, sam po sebi zdrav, predstavlja temelj, kdaj zid, kdaj le opaž za novi tekst. Rekel bi, da je ravnokar izgotovljeno delo dobila dvojčka, ki bo prišel na svet z zamudo enega ali dveh let za prvim. Če kot bralec nekoliko razgališ svojo primarno lucidnost in žrtvuješ za to vsaj toliko, kolikor energije je treba, da skočiš na avtobus, ki je speljal, boš videl, da se teksta razlikujeta med seboj toliko, kolikor se gluhec od slepca ali komedija od tragedije. Zmeraj bo v vsakem naslednjem tekstu manj upanja, te zveri, ki te štiriindvajset ur na dan drži v svojih šapah.

Če je v meni dovolj notranje pripravljenosti, bom iz povezav različnih proznih koncev prve knjige lahko napisal drugi del, če pa je ni in sem sit te košče, lahko med mapami in bloki še zmeraj poiščem do četrť spísane knjige iz prejšnjih let, ki bodo tako nasprotovale atmosferi estetske in življenjske skušnjé, v kateri sem moral prisiljeno živeti ob prvi, da me to lahko tako osveži, da brž lahko priklíčem svojo spečo služinčad, naj pride spet delat na njivo. Ta knjiga bo lahko protiknjiga prejšnji. Domisliti se forme in hkrati protiforme, da bi podrl premoč, je tako kot uživati v okolju sorodnih in ostati živ v okolju sovražnih duš. Navdaja me prav nič sveto, podtalno hotenje izčrpati na papirju vse svoje življenje do zadnje možnosti, do molka, kakor ga v biologiji dejansko že tisočletja izčrpavajo ženske.

V zgodbi, ki jo omenjate, ima glavni junak za izhodišče zgolj nekoliko okruten pregovor, katerega prvi del "Bog nam je poklonil življenje" mu rabi za prolog, drugi del "Podarjenemu konju se ne gleda v zobe" pa za epilog. Vmes seveda ne ve, kakšno konkretno zgodbo, maso, bi obesil na to golo ogrodje. Sicer načeloma priznava, da mora vsaka ideja skoz prehode vseh štírih življenj, a ker dvomi o sebi in si ne zaupa, brani vstop vase in se ima kvečjemu za enega anonimnih vernikov pri službi božji, ki zaprt kakor školjka čaka na božji šepet. Vmes se sprijatelji z muho, kot se denimo jetnik s pajkom v svoji celici, ki jo potem tudi ubije (v sveti jezi, kot pravi lepodušnik), ko vidi, da se brez sramu pari pred njegovimi očmi. Čeprav je vzporednih idej v tej zgodbi kar nekaj, je zame glavna misel ta, da človek večidel ne ve, kam in v kaj je usmerjena njegova duhovna substanca, njegova nadarjena osnova. Medtem ko obrít, umít in lepo oblečen čaka s peresom v roki za mizico, da mu božji glas kot nekakšnemu dvojníku sv. Janeza zašepeče pričakovano razodetje, v dolgočasju, da bi le nekaj počel, riše možičke in ženičke v različnih vlogah, opravilih, pri zabavi, na delu, v vrtu, celo v bajke in prilike jih posadi, ne da bi se pri tem zavedal – ker ima to čečkanje za izrazito nižje početje, ker mu gre zlahka od rok – da se je ravno v tem navidezno ničvrednem početju razkril njegov pravi dar, na katerega sicer ne bi bil nikoli pozoren. Hudobna morala te zgodbe je, da se je uresničila napoved, prerokba krutega pregovora: v rvanju z veliko skrivnostjo človek zmeraj odpove, ker je suženj omejenosti, in je lahko nadvse zadovoljen, ko iz bitke s presežnostjo, to božjo tolščo, odnese vsaj obrobek slanine.

Zaznave imajo tako neskončen razpon, da jih ni mogoče primerjati z nobenim instrumentarijem. Razlog, da se zmeraj znova vračam k istim dogodkom in doživetjem,

leži v tem, da naši možgani niso računalnik, ki bi zmeraj, naj preteče še toliko časa, prikazal neko reč na las enako. V tem je življenjskost, mrzličnost možganskih celic. Že ko glavni lik v *Dečku in smrti* samo obrne glavo od travnika, od katerega gre nasmeh, in jo nato spet zasuka, mu ta zdaj vrača posmeh – se zaznava v sekundi spremeni, in ker se deček ne zaveda njenega gospodovanja nad seboj, je že potisnjen v prepir s samim seboj in s travnikom, v špetir mnogoterih pomenov, sporočil, mitov. Zaznave, nenehno spreminjajoče se, imajo vlogo vremena. So sotekmec človeku, kot so vremenske spremembe rivali narave: enkrat eno sili naprej, drugič se drugo potegne nazaj. Meteorologi pravijo, da odkar opazujejo vreme, niti en poletni dan v zgodovini meteoroloških raziskovanj ni bil podoben drugemu, ne zimski, ne jesenski, ne pomladni, celo ena nevihta ni bila nikoli enaka drugi, ne orkan, ne snežni zameti, ne suše, ne poplave.

Literatura: *Kristalni čas se konča s stavkom: "Zrelost je vse." Se človekovo pravo duhovno zorenje začne takrat, ko je čustveno dozorel – pomislila sem na Pet fragmentov – ali pa je o kakem zaporedju pravzaprav nesmiselno govoriti?*

Kovačič: Ker človek nosi vse nastalo in nenastalo v sebi, dokler to ne dozori, je kdaj v otroštvu lahko v skladu z okoliščinami in svojimi zmožnostmi zrelejši, kot bo to kdaj pozneje izpovedal. (Ne mislim na domisljice, ko otrok iz svoje skromne zaloge zapažanj in pravljicne domišljije poveže med seboj dve raznorodni stvari v eno; denimo ko pri sestavljanju kock natakne kači glavo goske.) Mislim, da o kakšnem napredku in razvoju zrelosti ni mogoče govoriti. Govoriti je mogoče zgolj o opuščanju predsodkov in klišejev. V času različnih ozkih specializacij, ki bežijo od kakršne koli doktrine, pa je sploh nemogoče govoriti o neki izpričani zrelosti, recimo tako, kakor renesansa, ki je zrelost enačila z osebno odgovornostjo.

Osebno z zrelostjo mislim na *ravnovesje med racionalnim in iracionalnim* v nas; in seveda tudi na katastrofe, pretese, erozije, ko se ena poluta atomizira na račun druge. Vprašanje je, premoč katere strani je kdaj koristnejša ali pogubnejša za človeka, da ta obvaruje enkrat svojo logiko, drugič svobodo svojega oblikovanja. Pomembno je ravnotežje med prigodo in podobo.

Druga zrelost je agresivna zrelost srednjih let, ki jo navadno opisujemo kot *razgled po stvareh in pojavih življenja*. Je ohola zrelost družbenega sistema in časa ter ljudi, ki visijo na obeh kot na vimenih. To je seveda tudi zrelost taktike in strategije, zrelost preživetja, pretvarjanja in prilagajanja, in ta prva kdaj potrebuje njeno pomoč, da lahko ostane v konkretnem. Obe zrelosti se navadno raje držita v boksarskem klinču kot v objemu (taki primeri so opisani v *Petih fragmentih*). Shema za osebno rabo bi bila: če prvo, višjo (ravnovesje med), imenujemo pravo, potem lahko drugo, nižjo (razgled po), imenujemo lažno zrelost. Nosimo ju v sebi in ju uresničujemo kakor dve duši – pravo in lažno. Ta druga pokriva zahteve družbenega življenja, družbeni mehanizem. Je tvoj lastni izdajalec, ki biva v tebi in ga moraš ubogati kakor suženj. Žene te, da garaš kot črna živina, ker mora življenje neprestano teči naprej. Prava duša pa mora za to plačati. Muči se in oboleva, ko uvideva, da ona druga ne vzbuja dovolj ljubezni, ker je lažna. Pravi je resnica vse. Ko naposled pride vse na dan, si želi, da bi

jo ubila. Ljubezen se prelevi v sovraštvo. Postaja nevarna in se spremeni v morilca. Mora ubiti izdajalca. Kadar morilec ubija, si v resnici želi v sebi ubiti dušo, ki ga je izdala in prevarala. Kdo je potemtaka tvoj sovražnik? Ti, sam. In prijatelj? Prav tako. V jedru je isti problem. Strašno je, da lažna duša odvzema energijo pravi in jo slabi, kar se praviloma dogaja paranoikom. Vse to se kajpada dogaja nezavedno, neopazno v globini našega organizma in v resnici predstavlja pravo človekovo tragikomedijo.

Literatura: *Zdaj sva govorila o življenju. Eden od temeljnih premislekov, ki jih razbiramo iz vaših del, pa je namenjen človekovemu razmerju do smrti. To ste, vsaj po mojem mnenju, najtenkočutneje ubesedili v zgodnjem "monološkem" romanu Deček in smrt. Strašljivo premišljevanje zvedavega odraščajočega fanta o neznani pokrajini onstran tega sveta, kamor je namenjeno oditi očetu, spremlja nepremagljivi strah; strah pred smrtjo, strah za očeta in hkrati strah pred božjim pogledom. Deček nenehno preskuša božjo naklonjenost in se sprašuje, ali je človek – po smrti – bliže Bogu. Je odgovor zrelega moža drugačen od dečkovega? Koliko se je v vas spremenila podoba smrti, sočlovekove in lastne? Je strah pred strogim in pravičnim božjim očesom z leti nemara izginil?*

Kovačič: Skoraj do desetega leta starosti (ko smo bili doma že precej obubožani) sem bil katehumen. Tedaj pa me je, tik preden so nas izgnali iz Švice, mama – da oče, ki je bil nastrojen proti Cerkvi, ne bi izvedel – dala z uradnim botrom krstiti v župnijski cerkvi sv. Pavla blizu našega doma v Baslu, za kar sem od cerkvenega predstojnika dobil dvajset cruixov (zlatih švicarskih frankov); te so mi doma takoj vzeli, da bi plačali najemnino, plin in dolg pri špeceristu. Dotlej sta mi bila Bog in božja bližina znana le iz molitvic k angelu varuhu zvečer. Cerkevni Bog mi je bil tuj, ker sem v sebi gojil osebno podobo Boga, ki se je skrival v belih oblakih nad palačo umetniškega muzeja v soseščini, izpod katerih so se kdaj pokazala celo njegova stopala, bela kot sneg, ali pa se je kdaj po kopanju v Renu odpočival na bregu in sem gola zemljena hribovska pobočja v daljavi imel za njegova kolena; imel sem ga za nekakšnega vrhovnega očeta, Nadočeta, razumnega kakor brezmadežno jasno nebo in dobrega kakor pecivo; njegova zunanja podoba pa se je naselila v marmornati spomenik nekemu bradatemu naravoslovcu v nasadu pri živalskem vrtu, pred katerim sem se skoraj vsak dan ustavljal, da bi se pogovoril z njim. (Po širokem čelu in razpuščenih kodrih je bil podoben ruskemu anarhistu Bakuninu.) Dlje od te otroške reminiscence v svojem odnosu do Boga pravzaprav nisem prišel niti pozneje, ko sem imel za seboj že vse zakramente, postal član Marijinega vrta, Kongregacije Srca Jezusovega itd. S svojim otroškim razmerjem do Boga sploh ne moreš priti do vedenja o njem. Če bi naša potreba po Bogu terjala neko določeno obliko znanja, bi bila *Biblija*, prva sveta knjiga, že davno razvrednotena oziroma bi se zadušila pod grmado kompetentnih komentarjev. Tako pa ostaja Bog še naprej naš oče, ti pa njegov otrok – naj še tako razčlenjujemo svoje občutke, do drugačnega spoznanja ne pridemo. Mogoče je ta ljubeča, starševska plat Boga, h kateri se zateka človek v vsakršni starosti, spomin na otroštvo, ko smo bili kot mladiči še last matere in očeta in smo, ko smo se učili hoditi, tekali iz objema enega

v razprostrte roke drugemu. Potem je sledil, naj si bil mladič živali ali človeka, prvi in najhujši udarec: prepuščen si bil rivalstvu divjine ali džungli meščanske družbe. V *Dečku in smrti* bolj kot divji nastopa katekizemski Bog iz prirejenih besedil in barvnih podob *Malega krščanskega nauka* za nižje razrede ljudskih šol bivše Dravske banovine. Ta knjižica, posebno Stara zaveza v njem, mi je bila nadvse všeč, ker so se vse zgodbe kakor pravljice dogajale na Jutrovem, kjer je bilo mogoče tudi to, da pada mana z neba, da hodiš po gladini jezera, da golob sv. Duha spregovori z gromkim glasom. V Evropi, sem mislil, take bajke, kot tudi sama oseba Jezusa Kristusa, ne bi bile mogoče. Dolga je bila pot, da sem naposled kot mladostnik prišel do neprirejenih tekstov *Svetege pisma* in znova, kot že prvič, mi je bila všeč samo Stara zaveza. V njej živita zlo in dobro, greh in krepost skupaj v enem oboru, Satan je nekakšen tožilec, policijski minister, provokator, ki v dogovoru z Bogom skuša v ljudeh omajati njihovo vero v božje, Bog pa celo staremu Lotu odobri, da spi s svojima hčerama, da bi nadaljeval Abrahamov rod. Posebno mi je bil všeč z vsemi žavbami namazani Job, na katerega sta se spravila Satan in Bog z nekakšno stavo, koliko mučenja in trpljenja bo starec prenesel, preden bo klonil v svoji veri in upanju, pa jih je stari prenesel, čeprav sta se zarotila proti njemu nebo in pekel. Močno so mi ugajali tudi opisi dela in postopkov pri gradnji svetišča v puščavi v *Drugi Mojzesovi knjigi*; takih mojstrskih prikazov ročne in obrtniškega dela ne najdeš v nobeni literaturi. Nova zaveza mi ni bila všeč: kajti tam Bog ni več tisti nežni, svojeglavi, srditi poganski bog plemenske oziroma rodovne skupnosti, temveč postane – seveda ne da bi bil naveden razlog za tako spremembo – nekakšen ustanovnik in vzdrževalec civilne družbe na Zemlji z ostro opredeljenimi meščanskimi zapovedmi in pravili. V primerjavi s pričevanjem v Stari zavezi se tudi ne navadno dolgo obotavlja, da pokaže svojo jezo ali darežljivost. Dandanes se čutim v odnosu do Boga še najbolj sorodnega fizikom in astrofizikom, ki pravijo, da so dognali večino stvari v vesolju, *kako* so narejene, a *zakaj* prav tako in nič drugače, je skrivnost, ki se imenuje Bog. Prepričan sem celo, da so danes fiziki v svoji neučakani vedoželjnosti, lakoti po znanju o tem, kako se odvija kozmodrama, bliže Bogu kot pa vsa ta glota ležernih, lenih, prilagodljivih duhovnikov rimskokatoliške Cerkve in ne samo te. Zdi se mi, da bi po petsto letih nujno potrebovala novega Tomaža Akvinskega. Ker mi je iz *Biblije* bliže misel, ki se glasi, naj človek ne bo preveč ohol, saj je njegova usoda normalno "enaka usodi domače živine", kakor pa ona druga, da je človek "ustvarjen po božji podobi", tudi sam mislim, naj se nikar več ne igramo s hipotezo o zagrobnem življenju, temveč imejmo smrt za resnično dokončno mejo življenja, v katerem pa je treba postoriti vse, kolikor zmoremo, ravnaje posebej pametno s časom kot največjo dobrino. Dandanes sem celo bližje mnenju, da so nebesa, ki so nam jih obljubljali po smrti, pravzaprav življenje samo oziroma, če že ne nebeški raj, vsaj lepe počitnice, ki so nam jih privoščili, in da bomo po koncu bivanja spet šli delat gnoj in semena pod zemljo, v nič, v katerem smo že bili pred rojstvom kot discipliniran ud nekega nepreglednega sanjajočega superorganizma. Druga moja predstava je, da bomo šele po smrti doživeli razodetje lastne identitete, ker bomo svoj svet, kakršnega smo doslej nosili v

glavi, prvič ugledali zunaj nje. Naslednja predstava je, da bomo v gneči milijard in milijard duš plavali po temnem vesolju, se zadevali drug ob drugega, trčil boš ob krčmaričo iz ilirskih časov ali templjarja iz križarskih vojn, nikoli pa se ne bomo srečali s tistimi, ki smo jih imeli radi v življenju, ker v tem svetu vlada popolna ravnodušnost. Kakor koli so te predstave otročje (in kakšne naj bi tudi bile, saj smo še vsi tostran zaprtih vrat), se mi zdijo dostopnejše kot tisti nagnusni rabiantno maščevalni prizori iz razodetij sv. Janeza, v katerih blejajoče Jagnje rešuje že rešene in pobija že pobite. Naša smrt bo normalna kakor smrt planetov in zvezd: šli bomo v nič, postali temni izvor energije.

Literatura: *Če smemo vaše spominsko podoživljanje živetea in seveda pisanje o tem razumeti kot osebno izpoved, se nam čez mozaične drobce vsakdanjega sveta, v katerem živi občutljiv deček, pokončen mladenič in zrel mož, vseskoz pa pisatelj, nenehno izrisuje tudi tisto, kar ta svet in človeka v njem presega. Deček iz vašega opusa se, čeprav strahoma, obrača v nebo in do Boga ostaja odprt. Kakšen odnos ima do transcendence zreli mož, ki piše novelo Soba?*

Kovačič: Presežnost mora biti zmeraj navzoča, čeprav nam je kot izkustvo nedostopna razumu, kajti brez nje ne bi imeli niti razloga, da bi se česar koli lotili. Da je presežnost res navzoča pri zamisli, ko *hočemo* kaj narediti, je razvidno iz dejstva, da je v devetindevetdesetih primerih izginila iz tistega, kar je *nastalo*. Če napravim nekaj praktičnega, priročnega – kot umetnostni pedagog sem se denimo ukvarjal z lutkarstvom in kadar sem iznašel nov sistem lutk, ki je simbolno izražal človeka bolje, kakor ga je prejšnja tehnika – imam zmeraj občutek, da sem se zblížal z nečim nedoločnim, obetajočim, daljnim, čeravno se potem pokaže, da sem ustvaril vse samo z uporabo zakonitosti v naravi in nekaj trzaji iz premetene kibernetike. Mene je lahko navdušiti, še posebno za preproste reči, čeprav brez občutka, da sem v stanju nekakšne vročične nadopredeljenosti, ne bi nikoli šlo. A kar zadeva moj odnos do transcendence, sem mnenja, naj ostane tam, kjer ji je mesto: v labirintih možgan, sanjah, nočnih pomenkih za prijateljskim omizjem, umetnosti, poeziji, lepi zračni črti hribov. Vemo, kakšna krvava obdobja ali sakralne ustanove, ki se požvižgajo na vse, so nastale, ko smo transcendenco iz glave skušali umestiti v svet življenja tako, kakor vemo. Koliko herkulskih naporov moramo opraviti v življenju, da v njem ostajamo vsaj kolikor toliko normalni.

Ljudje smo narejeni iz materialov, iz katerih so narejene zvezde in planeti. Nemara se zato venomer oziramo navzgor, kadar terjamo odgovor ali moledujemo za manj groze; od daleč so nebesna telesa lepa, od blizu pa so ena sama transplantacija, erozija, transgresija pri nastajanju in umiranju, v kakršnem stanju se nahajamo tudi mi, njihovi otroci. Bog je, Boga ni – prva trditev naredi iz možakarja slaboumneža, druga ga vpricho vseh spremeni v opico. Človek se čuti večji del življenja opazovanega, spremljanega, spregledanega. Je to tista antimaterialna oseba v nas, s katero smo v neprekinjenem dialogu, ali je to Bog, presežnost sama, tega si ne drznem reči, ker se bojim, da ne bi po nerodnosti pretrgal neke kozmične niti, na katero sem pripet. Torej: ta trenutek sedim za kuhinjsko mizo na tem lepem planetu, podobnem lepemu darilu,

zavitim z lesketavim celofanom sončnatega ozona, in si mislim: strašno bi bilo, če ne bi bilo Boga in bi bili podvrženi nekemu perpetuum mobile, nenehni superprodukciji groze brez gospodarja in skrbnika nad njo, in še strašneje, če bi obstajala alfa in omega z nedostopnimi merili, ki bi jih spoznali šele na dan nekakšne poslednje sodbe; in strašno bi bilo, ko bi bili drugi planeti poseljeni z drugimi rasami razumnih opazovalcev (červano o njihovem obstoju vemo tako malo, kot so v starem veku vedeli o drugih zemljinah in sebi podobnim ljudstvom), a še huje bi bilo, ko bi zvedeli, da smo sami v vesolju kakor tisti podivjani kmet – popivač v svojem dvoru in zato odgovorni za sleherno nepazljivost do tega gigantskega organizma. Kaj storiti, ko nimamo bitja, ki bi skrbelo za zemeljsko raso, kot ekologi skrbijo za živalstvo, naravo, puščave, morja, gozdove? Bog je izhod, da se še zmeraj kdaj počutimo zavezane, nezrele, sentimentalne, realne, melodramatične, povprečne, reakcionarne, stabilne, in to je verjetno prav tako, kot da sami ne bi imeli pravice do resničnih stvari, kot tudi ne pravice, da bi govorili v njihovem imenu.

Naposled bi za lažje razumevanje dodal, da *Vzemljohod* ni zbirka pripovedi, temveč roman, napisan v obliki biltena o počutjih in odzivih na mnoge stvari – na ustvarjalnost, otroštvo kot arheološko najdbo v starosti, samoto, politiko, smrt. Samo da bi bralcu olajšal delo, mu ponudil postanke in zato hitrejši tempo branja teksta, ki je sprva teklo brez cezure od začetka do konca, sem knjigo razdelil na štiri naslovljena poglavja.

Literatura: *Odlomek iz še ne dokončanega teksta Skorja, ki ste ga tudi uvrstili v Vzemljohod, se končuje z mislijo o doseganju absolutnega, "v katerem ni več smešnih vpraševanj, ali je metafizika mogoča, ampak kjer metafizika je". Ima ta odlomek že svoje nadaljevanje?*

Kovačič: Metafizika, kot pravi slovar, pomeni *po* fiziki. Po aktivnem življenju nastopi doba difuznega trganja snovi, separatistične samote duha. Tako samoto smo že poznali v zgodnjem otroštvu, v bajni pravljici dobi, ki se je nehala takrat, ko smo prestopili prag šole in so nas prvič poklicali iz klopi z našim meščanskim priimkom. Odlomek, ki ste ga navedli, ima svoje nadaljevanje v knjigi, ki jo pišem in ki, kot sem že rekel, s prejšnjima dvema tvori nekakšno trilogijo.

Literatura: *Vzemljohod postavlja še druga vprašanja; njegov drugi del z naslovom Zvezda, kjer se med drugim spominjate Gregorja Strniše, morda tole: koliko se piščeva pot ustavlja ob poteh in seveda literaturi drugih piscev, pisateljskih znancev, prijateljev. So vas zaznamovala srečanja z njimi? Kako se pravzaprav počutite v slovenskem literarnem prostoru? Večkrat ste bili v resnici brezdomec. Bi bilo pri vas mogoče govoriti tudi o literarnem brezdomstvu?*

Kovačič: Literarna prijateljstva so nadomestilo za prijateljstva iz otroštva, so sicer manj elementarna od teh, a pomenijo več kakor morebitna prijateljstva v drugih poklicih, pri katerih duh, domišljija, ustvarjalnost, čustva ne igrajo tolikšne vloge. So nekakšna prevzemna postaja za begunce iz otroštva; vsaj za večino nas je bilo tako, ki smo se zatekali vanjo po rušenju v drugi vojni in po ravnokar prebavljenem svetobolju.

Najprej smo se seznanili, sami mladi ljudje med petnajstim in osemnajstim letom, zadovoljni, da lahko v družini zadihamo isti zrak. Potem smo začeli nositi in prebirati drug drugemu svoja dela, jih primerjati med seboj in ugotavljati, kako daleč je komu »neslo« njegovo in kako globoko je zadelo. Za prvo povojno generacijo so bile take družine edino kolikor toliko svobodno zatočišče pred nesramnostjo in grobstvo malih in velikih agitpropov, v katerih so se gnetli ošabni in neumni dojenči novega družbenega reda, ki jih je dialektika naredila neverjetno pametne, saj so vsemu svetu zlahka dokazali vse, kar so verjeli in verjeli v vse, kar so dokazali. Eno njihovih zadnjih difuznih dejanj se je odigralo še leta 1978, ko je bil prijatelj obsojen na dve leti zapora zaradi razprave *O svobodi ustvarjanja*. Prvi mož takratne jugoslovanske vlade in zadnji človek diamata je v običajni tehniki obračanja logike na glavo oznanil, da je študija o svobodi ustvarjanja le krinka, za katero poteka akcija zbiranja orožja za zrušitev obstoječega družbenega reda. Temu bi se še kozlički v pravljici o sedmih kozličkih smejali, ko se ne bi – v moderni različici – pokazalo, da je njihova mati koza v resnici preoblečeni volk. O disidentstvu, aretacijah, ukinitvi revij, zasliševanjih so dovolj govorili že drugi, dejstvo je, da smo vsi, ki smo se v Ljubljani na lepem prikazali od kjer koli že v Jugoslaviji – iz vojske, Bileče, Golega otoka, Mitrovice – na čudno enak način molčali o letih svoje odsotnosti. Saj, celo o življenju v prostovoljnih delovnih brigadah, ki so gradile železniško progo in predore v Bosni, ki so zdaj podrti, nismo zinili besede. Konec Titove Jugoslavije (ob maršalovi smrti) in zatem razpad socializma, pa tudi izstop Slovenije iz zveze, je pomenil razhod naše generacije, konec štiridesetletne opozicije in vseh njenih debelih protestov, ki so bili večidel bob ob steno. In prav je tako; zdaj živimo vsak zase, kakor partizani, ki so prišli iz hoste in se zgubili drug drugemu izpred oči. Če bi me kaj vzdrazilo, bi skušal napisati otožno-posmehljivo idilo o naši mladosti. Kar me je zaznamovalo ob našem druženju, je bilo medsebojno branje, skupno odporništvo ter ustanavljanja različnih revij. A če pomislim, da bi se druga vojna končala tako, kakor se je oktobrska revolucija, in bi imeli, kot Rusi tedaj, na razpolago vsaj deset let svobodnega ustvarjanja, si komaj lahko predstavljam, kakšno močno, bogato, barvito literaturo bi imeli dandanes. Dovolj je, če prebereš le nekaj zapisov preprostih partizanov in domobrancev iz zadnjih nekaj let, zapise kmetov, trgovcev, uradnikov, ki so si stali v drugi vojni nasproti, pa njihove prigode v povojnem času, in brž ti postane jasno, koliko materiala, surovin, dražljajev, usodnih dejstev, da ne govorim o posebni, enkratni atmosferi časa, je šlo po zlu. In to samo zato, ker so ljudje diamata preganjali vse in vsakogar, ki ni mislil v kategorijah 18. stoletja.

O svojem brezdomstvu ne bi zgubljal besed. Z desetim letom sem postal Slovenec in od tedaj sem to bolj ali manj postajal vse do zdaj, kdaj celo toliko, da je malo manjkalo, da bi Slovenijo videl skoz mit. Jasno mi je, da če bi oče pred šestdesetimi leti podpisal državljanstvo v deželi, v kateri je obogatel in obubožal, bi življenje mojih staršev, mene in mojih sorojencev potekalo drugače: odrasel bi se kdaj prikazal v deželo svojih dedov s strahospoštovanjem in bogaboječnostjo, očaran od raznolikosti njene narave, otožnega melosa ljudskih pesmi, plahe prijaznosti ljudi itd. A došel sem

z družino obubožanih, nemško govorečih povratnikov v času največjega sovraštva do Nemcev, ki ga je dežela brez razlike pravično delila z vsemi drugimi na svetu. Stopil sem v neznan prostor in samega sebe občutil abstraktno. Predstavljajte si sebe: prispeli ste v povsem tujo deželo in nikoli ne boste videli gore, ki se nad njo vzdiguje po božje, tako kot jo domačini, ki ji pripisujejo ne samo simbolno, mitološko, zgodovinsko vrednost, temveč tudi zdravilno in moralno moč, vi pa vidite samo goro, kakršno ste brez števila videli že doslej. Mati, domovina, Bog, vas zatem anketirajo, vi pa boste samo skomignili z rameni in skupnost vas bo izločila, ne da bi vedeli, da ste jo prav vi s to svojo gesto na novo vzpostavili. Lepa Vida bo za vas zalo dekile, ki se je pustila zapeljati zamorcu. Peter Klepec postavljač, ki bi bil ob svojem času sijajen olimpijski metalec kladiva, Matin Krpan pa premeten bojevnik, ki se spozna na les, in z vsemi žavbami namazan tihotapec. Pozneje sicer začnete globlje prodirati v mitologijo, kjer ne nastopajo več nedvoumni, zapleteni simboli, vendar bo to seznanjanje bolj ali manj ostalo za vas informacija: tradicija, naj jo začenjate imeti še tako radi in ste pripravljeni, da se z njo poistite, da bi čutili v sebi njeno srce, njeno krotko nasilje in prijetne možnosti čustvene sprostitve, bo za vas ostala nedostopna.

Če poenostavim: nova dežela s svojo naravo, z ljudmi, običaji, govorico se spremeni v čudodelno Bitje. V tekmi, dohajanju, spoprijemanju z njim ne boste mogli nikoli zanesljivo ne veljavno ugotoviti, čigavo znanje ali neznanje sega dlje, trdovratnost katerega od obeh je močnejša od duha. Moram pa priznati – v tem sem najbrž dosledno podoben očetu – da mi je otožnost, skrušenost, pobitost Slovenca in njegova navezanost na smrt bližja kot marsikomu, ki je duh tega kozmosa vsrkal vase že z materinim mlekom. Še več, moje gledišče, mogoče napačno in nevzdržno, se pridružuje njegovemu nenehnemu mešanju življenja z onstranstvom, telesnemu in duhovnemu separatizmu, kakršen je lasten tudi meni, minimalizmu pri izražanju čustev, samozadostnosti in nagli vzkipljivosti, do panike, celo njegovo nergaštvo, drobnjakarstvo, zarobljeni cinizem in rovtarski sarkazem, ki izhajata iz bolečine, s katero pri drugem ne računa, doumevam dandanes bolje kot kdaj prej, ugaja pa mi tudi njegovo vztrajanje pri starem, ker je konservativnost še najmanj napačen ton v naravi. Tu je torej določen del človeštva, ki živi v tem delu sveta, na taki ravni svojih izkušenj in spoznanj, s katerimi si sleherni dan v stiku: predstavlja edini človeški rezervat, ki ga imaš kot pisatelj na razpolago. Razrahljati ta kup težav, spreminjati narodni značaj, in to celo na podlagi nekakšnih vedrih programov, je nelogično in kaže samo na to, da preoblikovalci prihajajo od nikoder, ker od blizu vidijo prav tako slabo, kot vidijo na daleč svoje zglede. Razgraditi psihično substanco v človeku, prikupno ali ne, po kateri se razlikuje od drugih, ga spodbosti, da bi nasilno vdrl iz svojega življenjskega ritma, ritma samozadostnosti in panike se pravi omajati njegovo ravnovesje in priklicati na dan vse mogoče demone.

Kar zadeva vaše zadnje vprašanje, ga imam za vrednostno sodbo. Literatura pozna samo snov. Gradivo pa je pisatelju njegov dom.

Literatura: Napotiva se k jeziku. Sprva je bila za vas slovenščina, čeprav očetov

jezik, tuja, težko osvojljiva pokrajina, v kateri so dolgo prežale najrazličnejše pasti. Kdaj vam je postala domača? Je bilo pisanje, vsaj na začetku, iskanje doma, identitete, nekakšen zavesten upor jezikovni izolaciji, tujstvu in se je šele potem prelevilo v pravo revizijo življenja?

Kovačič: Jezik mi je postal domač tisti trenutek, ko sem se kot mladostnik opogumil in si dovolil, da ne le navkljub napakam, temveč z njimi začnem pisati, in sicer o stvareh, ki sem jih doslej doživljal zunaj vsakršne artikulacije. Te napake v slovenščini so bile morda skrivni zakoni mojega notranjega jezika, ki je dotlej z brezobličnostjo svojih paralel napolnjeval mene in moje okolje. K sreči me je slovenščina še ujela ob izteku elementarnega otroštva. Kajti jezik, v katerem ne moreš preklinjati, se pretepati, izzivati, jokati, besneti, skozi stisnjene zobe momljati uroke, za katere ne veš, če sploh kaj pomenijo, nima telesa. Jezik, v katerem ob svojem času ne moreš prebolevati svetobolja, se pogovarjati z nevidnim, izražati čustev, dajati dokazov in protidokazov, pa ne duha. Preprosto zanika tvoj obstoj. Ker pa je ta jezik prišel pozno (kot nekakšna zamudna očetovščina za materinščino), sem še zmeraj, kadar pišem, potisnjen v prepire in različne zaplete. Jezik je označevalec, ki se izmika označencu tako, da lahko temu odmiku dajem dvojni pomen. Označevalec obračuna z označencem, ker ga ta venomer vpleta v nevarno igro. Najraje bi rekel takole: ko mislim ob praznem listu papirja, mislim v oblaku.

(Dodajam: ker tale odgovor pišem v Ameriki, kjer sem s svojo družino na oblišku pri nečakinji Giseli, sem, ko sem končal z devetim in desetim vprašanjem, dvignil glavo kot doma v svoji sobi na Vojkovi cesti. Razmišljanje in pisanje v slovenskem jeziku sta me brez vnaprejšnjega opozorila prestavila na slovensko govoreči otok. In ko sem se ozrl po interjerju – bil sem sam v standardni klimatsko hlajeni sobi motela Days Inn sam, ker sta obe družini, Giselina in moja, odšli na ogleda Capitola, Bele hiše itd., jaz pa sem zaradi soparice, astme in predvsem zavoljo tega intervjuja oziroma pisma ostal doma – sem imel dolgo dolgo časa postelje, stole, okno, mizo za pohištvo v svoji sobi in moralo je preteči še nekaj sekund, razširjenih v minute, preden sem se ovedel, kje sem. Toliko o mojem prepričanju, da je jezik domovina, še več, da je človek pravzaprav jezik.)

Literatura: *Človek v svojem bistvu ni tuj samo drugim, temveč predvsem samemu sebi. Vaše pisanje v svojem jedru ni samo nenehno razkrivanje človekove eksistence na splošno, temveč predvsem notranje prevpraševanje, spoznavanje samega sebe. Poznate sebe, poznate druge? Občutek imam, da ste, denimo, očeta in svoje razmerje do njega zares spoznali šele, ko ste pisali Dečka in smrt. "Dokument o duši", kot imenujete Kristalni čas, je verjetno logična posledica nekakšnega (do)končnega spoznanja...*

Kovačič: Če samo pomislimo, koliko genov, tipov naših zarodnikov nosimo v sebi, da o bližnjih prednikih, svojih starših in starših naših staršev, kar sega največ sto let nazaj, niti ne govorim. Koliko milijonov podob (ki smo jih podedovali od bogve koga, ki jih ne moremo opredeliti, kaj šele obvladati in udomačiti) je ohranjenih samo v labirintih naših možganov. Koliko zaznav, osebnih in nadosebnih, razdiralnih občutij,

neporavnanih računov, optičnih spominov, reči, poskritih v globinah našega organizma, kar, po mojem mnenju, napačno imenujemo *deja vu*, nekaj, kar naj bi že videli in doživeli, kar smo, po prepričanju zagovornikov reinkarnacije, morali pač biti nekoč že na svetu. Meni se praviloma dogaja, da kot branjevec v modrem izključujem cene povrtin in poljščin, ko v Saarlouiju (maminem rojstnem mestu) cijazim svojo kripo iz ulice v ulico, ali pa se kot premožen, najbrž zemljiški gospod, sprehajam po dobravi ob Krki (v bližini očetove rojstne vasi Cegelnica), kjer za precej nagnito ograjo stoji moja letna hiša, vsa zaraščena od kopriv in uvelega bezga. Itd. Vzemimo samo otroka, ki se pojavlja ob odraslih kakor bitje z drugega sveta – koliko podedovanih, obnavljajočih se nastavkov za zlo se čuti kliti v sebi, ki pa se še niso uresničila v razdiralna dejanja, ker še niso dozorela in potemtakem ne moremo govoriti o absolutni nedolžnosti, brez predhodne krivde, temveč le o nebogljenosti otroka, ko je brez brambe izročen trpljenju. Nekje v sebi čutiš hudega delikventa, premetenega ubijalca, za katerega veš, da je nekoč v resnici že moril, drugje spet (ali pa na istem kraju?) čudaškega krepostnika, ki se je nekoč za živa s svojim vedčnjem že tako osmešil, da mu ni bilo več živeti, pa spet v najoddaljenejši temi naše črne cone trume nejasnih klic, spodbud, dvoumnih namer, pravicatno ljudstvece krvoželjnih pritlikavcev, ki imajo celo lastnosti tistih partiklov po negativnem nabitem protonu, ki se lahko pojavljajo na več krajih hkrati. Vsi ti so, ki te kdaj poženejo v povsem nerazumljive prestopke in nerazumna dejanja, za katera moraš zatem, plačati s svojo osebo in s svojim trpljenjem, ne da bi vedel, ko se braniš pred zakoni sveta, koga pravzaprav zagovarjaš in varuješ pred sramoto, nesrečo ali le smolo, ki ta glota, često slabša od tebe, medtem nedotaknjeno živi naprej v tebi svoje neodvisno kraljevsko življenje verolomnežev, za katere pa moraš biti venomer pripravljen, da boš poravnal njihove račune pred sabo in pred svetom. Človeka jemljemo preveč preprosto in preveč zapleteno, a drugače človek samega sebe tudi vzeti ne more. Človek ni le tujec v svetu in tujec samemu sebi, temveč je predvsem samemu sebi in svetu skrivnost, ki životari med ljudmi kakor med grozečimi drevesi skrivnostnega pragozda. In posledica te neobvladljive skrivnosti je, da smo zavoljo nje prav tako nedolžni kot neodgovorni in zato kar najbolj potrebni tega, da nam kozmos pokloni svoje usmiljenje.

A kako potemtakem spoznati sebe in druge? Tisto, čemur lahko rečemo spoznanje, obsega zgolj nekaj malega, mogoče tri odstotke vse tolišče, ki je v nas in okoli nas in katero smo v spanju in bedenju arhitektonsko, kemično uspeli predelati v sebi, jo udomačiti, potisniti v svetlo cono svoje zavesti in v poltemo svojega nenehnega razglabljanja. Samo o tem filtriranem (a to še vedno s površno veljavnostjo) lahko trdimo, da predstavlja v izvirni podobi nas same, da smo to mi, posamezniki, s takšnim značajem, znanjem, razumom, čustvi, občutji, lastnostmi itd.

Roman *Deček in smrt*, kot ga je pred skoraj tridesetimi leti v svoji razpravi posrečeno interpretiral neki kritik, ni samo boj s smrtjo, temveč tudi boj "s predmeti in ovirami, ki niso samo iz jezika" (citiram po spominu, omenjene razprave žal nimam), *Kristalni čas* pa je kar se da preprosta knjiga, dokument o duši, ki – ker pripada kot

srce, najnaivnejši in najneposrednejši sferi našega življenja – govori o vseh stvareh preprosto in naravnost, kot bi govorila o vremenu. Je besedilo o tem, kakor se v življenju ukvarjamo in s čimer se življenje ukvarja z nami: o otroštvu, veri v Boga, v divjega in cerkvenega, ljubezni, ustvarjanju, privedih, prisluhih, smrti. Je seveda tudi opis obračuna obeh duš, lažne in prave, o čemer sem že pisal.

Literatura: *Svojo "šolo pisanja", naslovili ste jo Delavnica, ste uvedli z mislijo Viktorja B. Šklovskega, ki pravi, da se vse menja, razen sreče pri ustvarjanju. Zakaj ste izbrali te besede? Rojstvo in nastajanje umetnine navadno vendarle povezujeemo z navdihom, nadarjenostjo, umetnikovim znanjem, domišljijo...*

Kovačič: "... vsa pravila so začasna, vse mineva, se menja – razen sreče pri ustvarjanju" se glasi popolni citat Šklovskega. Če od tega, kar ste našeli, ne manjka niti ena komponenta in so vse zbrane, mobilizirane v nekakšni srečni vzajemnosti, tedaj lahko govorimo o sreči pri ustvarjanju. Ne vem, od kod prihaja, razen da od človeka. Usoden je lahko že uvodni stavek, ki zbudi snov, kakor dražljaj s pravim instrumentom, da z dolgo lučjo osvetli vse čeri, ki imajo kakršno koli vidno ali podtalno vlogo v tekstu. Sreča pri ustvarjanju je kdaj tudi samo plod dolgoletnega, mučnega, brezuspešnega pisarjenja, ko si moral dolgo kopati, da si sploh prišel do kake neznatnejše žile.

Meni se je v življenju sreča morda nasmehnila vsega petkrat, da sem lahko pisal, kot da bi žvižgal. Zagotovo se je to zgodilo pri pisanju dveh novel, ki sem ju spisal na mah od začetka do konca, eno od večera do jutra, drugo od poldneva do večera. Pri tem so mi venomer nagajale okoliščine, vendar sem ostal hladnokrven, obziren do njih, njihovih izpadov, ker sem ustvarjal v močnem okrilju srečne koncentracije neke druge stvarnosti. V prvem primeru nisem imel, strasten kadilec, denimo skoraj nobene cigarete, pa otrok je bil bolan, da sem ga moral nenehno pokrivati in mu kuhati čaje, v drugem (ko sem z družino živel v eni sobi) so me vsake toliko zmotili obiski in za povrh so mi ta dan pripeljali še kurjavo, ki jo je bilo treba zložiti v drvarnico. Vse to sem prenašal brez nerganja. Konkretnost se je umaknila – ne bolezen, ne čaj, ne pomanjkanje cigaret, ne kopica gostov ne drva niso mogli predreti stvarnosti, ki je nastajala v tekstu. Pravzaprav se je šele tam delala prava stvarnost. Ko sem prebral oba teksta, sem se počutil, kot da sem na gibljivem planetu, samo kakšen izraz je bilo treba zamenjati za boljšega. In ko sta po nekaj tednih izšli v reviji, se je spet zgodilo: ko sem ju prebiral, je resničnost okrog mene povsem utonila, presegel jo je denimo hrbet starke, ki gre navkreber, na hrib, in čez katerega bežijo sence in sence vejevja, ali denimo prizor iz druge zgodbe, ko Gisela pravi materi, moji sestri Clairi v sosednji sobi, "Clairi, povej pobu, naj me več ne gleda tako", in ko stopi v kuhinjo, v kateri sedim, s plesnimi čevlji v rokah, ima oči uprte vame, kot da me je vseskoz gledala skoz steno sosednje sobe.

In zdaj moram poseči z nečim, kar se bo slišalo kot samohvala, vendar resnici na ljubo tega ne smem izpustiti. Tudi drugi, ki so prebrali oba teksta (vse to se je dogajalo na začetku petdesetih, v tistem plitkem času "železa in opeke") so se veselili,

nekako zbudjeni in spremenjeni od očaranosti rokovali z menoj (torej vse le ni bil moj sen). Oba teksta – eden star devetintrideset, drugi že enainštirideset let – sta prestrajala čas in še danes, ko se je stvarnost v štirih desetletjih vsaj nekajkrat temeljito obrnila, ostaja njuna stvarnost, čeravno nekoliko nevtralizirana in trpna, skorajda nedotaknjena od trenutne.

Sreča pri ustvarjanju je včasih podobna vzpenjanju na hrib: čutiš, kako se steza že pripravlja, da ti pokaže presenečenje za naslednjim ovinkom, in res, ko stopiš izza njega, si v njem; odpre se ti razgled nad brezdanko jamo.

Literatura: *V imenovanem besedilu, izšlo je pred dvajsetimi leti, med drugim govorite tudi o fragmentarnosti, nedokončanosti svojega dela. To pripisujete osebnim slabostim, denimo pomanjkanju nadarjenosti. Bi danes v zvezi z oblikovnimi razsežnostmi svojih del naprej razvijali svojo tedanjo misel, da fragment vselej pomeni določeno odprtost in da se k njemu zatekate v strahu pred formalno popolnostjo, ki želi prehitovati duhovno?*

Kovačič: Tekst, o katerem govorite, je izšel leta 1974 v knjigi *Preseljevanja* in je edini esej, ki sem ga kdaj napisal. Kar zadeva fragmentarnost, pa sem danes bolj kot kdaj prej njen zagovornik, drugače ne v literaturi ne v življenju preprosto ne bi šlo. V literaturi ni vse. Obstaja samo literatura odlomkov. Kot je tudi življenje sestavljeno iz samih drobcev. Vendar je treba o stvari, ki jo opisujem v fragmentu, povedati vse. Resnica in lepota se prikazujeta sredi poplave klišejev in presodkov zmeraj fragmentarno. Seveda v vsakomur živi nadracionalna želja ustvariti človeka, ki bi živel od začetka do konca sklenjeno in tako postal simbol, postava usode, ki se kakor liki iz *Iliade*, pa Hamlet, kralj Lear itd. z enoličnim obličjem ozirajo po svojem okolju, kakor se Mont Everest ravnodušno razgleduje po svojem pogorju. O takem podvigu danes – ko si kot človek potisnjen v nekakšno stagnirano, pasivno abstrakcijo, kar je poniževalno in ozaveščevalno hkrati – skorajda ni mogoče več resno govoriti. Fragmentarnost ni samo izraz sveta, ki se ne zapira več, temveč žal tudi izraz dvoma, da je bil človek v svoji zgodovini sploh kdaj celovita osebnost, ki se je lahko poistila sama s seboj in s kozmosom (razen seveda, če se njegova epizoda ni odigrala v tesnem risu kake ozkosrčne dogme).

S talentom so zmeraj težave. Če je dar skromen, lahko po beckettovski narediš iz njega čim več; če ga imaš veliko, se razliva, da se utapljaš v njem in ga navadno zapraviš. Če nimaš daru, opozarjaš nanj s šokiranjem svoje okolice (za kar je spet potrebna spretnost), če ga imaš dovolj, ga lahko prekrivaš in skrivaš iz uglaženosti ali sramežljivosti kakor Kafka. Dar je del človeka, ki doživlja najbolj čudaške metamorfoze. Moj talent je majhen, to priznam prostodušno, brez lažne skromnosti, ker je starost že taka, da vse, naj velja ali ne, nazadnje le priplava na svojih počasnih vodah v tvojo luko.

Literatura: *Govorila sva o vaši literaturi, pa tudi o življenju. Če rečeva, da so vaše knjige temeljiti pogovori s samim seboj – Deček in smrt, denimo, taka, za katero ste si želeli, da bi ostala "samo vaša" – pa z njimi vendarle nagovarjate bralce, naključne in "poklicne". Kako ste doslej doživljali "pogovore" in kako sprejemali kritiške "odgovore"?*

Kovačič: O svojem malem odkritju, namreč da je treba pripovedovati *ne drugim*,

temveč *samemu sebi*, kajti vse, kar samemu sebi poveš, lahko poveš tudi drugim, sem vam že pisal nekje na začetku tega pisma.

Roman *Deček in smrt* sem pisal dolgo, dejansko od petnajstega do štiridesetega leta starosti, ko je tekst izšel. Takim stvarjem, ki so zahtevale toliko življenjskih in estetskih preskušanj, potem, ko so končane, rad obrneš hrbet kakor veliki ljubezni, ki jo imaš lahko samo enkrat v življenju, potem pa si izčrpan in si ob njej izbiraš lažje, prijaznejše, prizanesljivejše ljubezni, ne da bi se pri tem kdaj spozabil, da bi stopil v kraje, v katerih si se srečeval s svojo prvo. Tako dve desetletji nisem niti nosu pomolil v to knjigo. Drugi iz poznejše generacije, ki so roman brali, so me s svojo analizo in interpretacijo, ki je bila na moč laskava, opozorili nanjo petnajst, dvajset let po izidu; in kadar že pride čas obračuna s samim sabo, rad pregledaš svojo hišo, da bi razbral, ali si svojo prvo stopnico nekoč naredil iz kamna ali iz lepenke. Tako me je, še zmeraj nezaupljivega, povsem spontano kaka ravnodušna stran napolnila s toplino ali poglavje o ničemer s prijetnim hladom. Zato sem se začudil, ko sem nekoč dobil v roke material o raznih pregledih in posvetih na temo smrti v naši literaturi; ne samo to, da knjige skoraj trideset let po objavi niso jemali v obravnavo, temveč je niso vzeli v poštev niti v seznamih gradiva, ki se ukvarja s to snovjo. Torej še nekdo, sem si rekel, ki se je izogibal, kakor jaz, da bi pogledal v gosto tkivo te malo manj kot štiristo strani dolge monolške knjige. O *Dečku in smrti* sem dobil dobro mnenje. Danes jo imam za svojo najboljšo knjigo.

Kar zadeva kritiko: v devetnajstih letih, kar vodim literarne delavnice (dokončno sem sklenil svoje delo tam v letošnjem semestru), sem vedno vztrajal, da morajo mladi kolegi prebirati dela svojih tovarišev v različnih razpoloženjih in ob različnih dnevniških ali nočnih urah – popoldne, zvečer, zjutraj – dokler se ne bodo odprli tekstu oziroma se tekst ne bo odprl njim. Pri tem naj skrbno zapisujejo svoje odzive: uro, dan okolje, počutje od prvega do zadnjega branja in vse asociativne povezave, pa tudi komentarje. Človek, ki zvečer prebere tekst, ga bo povsem drugače prebral podnevi. V njem sta dve rasi, dve resnici in katera je veljavnejša? Treba je spet najti ravnovesje med obema, tako da boš prav tako doma v eni kot v drugi, tvoja presoja pa še bo naredila vmes med obema. Tako smo dognali, ob katerem času je določena življenjska snov ali njena slogovna izpeljava komu bližja in kdaj mu ostane nedostopna. Prav tako smo obravnavali branje in pisanje, ki sta si v določenih stanjih podobna: treba je nehati, ko si se zasitil z neko snovjo ali slogom, kajti drugače ne boš ničesar več doumel in padel boš v bledež. Zavaljo vsega tega težko prenašam parado sprotnih ocenjevalcev tekoče literature v časopisih, ki so sposobni v tednu dni glosirati in z radikalnimi mnenji opremiti deset do dvajset knjig, kar ni samo sramotno in poniževalno do njihovih referenc, temveč enako nemarno in nepošteno do avtorjev, naj so ti še tako dobri ali slabi, kot so ocenjevalci sami. V takem početju deluje neka sanjska neodgovornost. Če bi denimo enako nekoncizno ravnal pisec teksta v publikacijah za kataložno prodajo različnih gospodinjstskih aparatov – mešalnikov, sokovnikov, ožemalcev – bi tovarnar namiznega in kuhinjskega posodja takega pisca že davno poklical na pogovor. A celo v tej glosatorski obravnavi lahko najdeš natančne misli, bister splet mnenja in protimnenja – denimo v *Robnih zapisih Literature* – kar je dokaz, da se da kakemu

delu obrtniško in moralno odgovorno tudi z nekaj potezami podeliti monogram, ki izhaja zgolj iz njegove vsebine in misli. So pa seveda – z izjemo časopisne mlačve, ko vseprek s cepci tolčejo po žitu kot po prazni slami – tudi duhovite in očarljive kritike, sijajne, nekoliko bizarne umetniše vinjete, ki nemara lahko postanejo celo nov književnokritiški žanr (predvsem ko jih napišejo prvovrstni pisatelji). Vendar se pri vsem tem ne moreš izogniti pomisli, da kakršne koli recenzije le elaborirajo že elaborirano. Sicer pa je pisati o literaturi lažje kot pisati literaturo. Tu se dejansko skriva zajec v grmu. Sam poznam pet ali šest kritikov, ki so o moji literaturi pisali analitično, interpretativno, vnašajoč vanjo svoja strinjanja in nestrinjanja. Ne bom pravil njihovih imen, vsem sem že izrazil svojo zahvalo za njihov trud v pismih, ustno med štirimi očmi in če drugače ni šlo, tudi po telefonu. Samo do tistega, ki je v poznih šestdesetih letih po svoje interpretiral roman *Deček in smrt*, še do zdaj nisem utegnil priti.

Vem, da so asociacije in komentarji, ki jih v pogovorih izrazi navtor o svojem delu za kritika lahko dobrodošla pomoč. Sam sem kdaj pristal na intervju ravno zavoljo takih možnosti, čeprav sem marsikdaj odhajal na pogovore kot na dvoboj, drugič spet kot na izpit oziroma pod tiranski primež zasliševanja. Z ženskami sem se zaradi njihove posebne občutljivosti in zanimanja za življenje ter njegove interpretacije v literaturi lažje pogovarjal; pri njih ima padec vsakega kamenčka odmev skale, medtem ko pri moških celo odtrgani vrh gore, ki zgrmi s pobočja, ne zadošča, da bi imel tresk moč srednje velikega kamna. Kakor koli že, v vsakem pogovoru je bilo zmeraj nekaj vprašanj, ki so se me dotaknila in vzbudila v meni reči, za katere ne bi vedel, da jih nosim v sebi, če se ob takih stikih ne bi same od sebe skopale na dan.

Vprašanja, ki ste mi jih poslali pred mojim odhodom v Ameriko, sem vzel kot pismo, na katero je treba odgovoriti s pismom, četudi ohlapnim, pojasnjevalnim, razvlečenim, za kakršno se je najbrž izcimilo tudi to, ker sem ga pisal v raznih krajih ZDA, ob različnih priložnostih in kdaj v nemogočih okoliščinah, bolehen, v postelji. Spoštoval sem sistem vašega spraševanja, kajti za njim sta že morala tičati znanje in namen, zato sem ga jemal kot pravilo, kot šahovsko igro, ki je sicer nespremenljivo strukturirana, vendar večno obnovljiva. (Zdaj lahko povem, da sem, ko sem prvič preletel vseh štirinajst vprašanj, dobil tole podobo: nasedel kit, mrtev, zraven palček, ki poskakuje, ograjen s kurjimi štengami, zabojčki, zajčjimi hlevčki, čez katere ne more. Razlaga je mogoče tale: kit, to je pretekla epoha, mrtva, škrat sem jaz, zmanjšan na naprstnik, vsa tista lesena drobnjad moje otroštvo – denimo ob Krki – ki se mi zdaj spet oglaša v starosti. Razlaga je seveda prav tako neumna kot dolgočasna.) V bistvu mislim, da je vprašanje edini mogoči odgovor. Človek sredi življenja – kot jaz pri 40 stopinj C vročine in devetdesetodstotne vlage v zraku v New Yorku, blizu zadušitve, na pomolu hudo drage smrti, kajti letalsko vozovnico do semle sem si plačal sam – je pravo vprašanje. Odgovor pa je tisto, kar samemu sebi momljaš pod nos, ko se naprezaš, da bi vzdržal ko prečkaš cesto, da bi z enega pekočega pločnika prišel do drugega na drugi strani, ki je v varljivi senci.

Avgust 1994

Mateja Komel Snoj